

Субстантивістська школа, або політична економія Карла Поланьї, та її місце у пізнанні природи сучасних чинників економічного розвитку

Ю. ЗАЙЦЕВ,

доктор економічних наук

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті аналізується сутність предмета та методології субстантивістської школи К. Поланьї — важливої складової сучасної політичної економії; розкриваються логіка та специфіка аргументації сутності причин конфлікту «між ринком та елементарними вимогами впорядкованого соціального життя», окреслені К. Поланьї принципи та шляхи розв'язання цього конфлікту в межах функціонування економічної системи.

В статтє анализируется сущность предмета и методологии субстантивистской школы К. Поланьи — важной составляющей современной политической экономики; раскрываются логика и специфика аргументации сущности причин конфликта «между рынком и элементарными требованиями упорядоченной социальной жизни», сформулированные К. Поланьи принципы и пути разрешения этого конфликта в рамках функционирующей экономической системы.

The nature of the subject and methodology of Karl Polanyi substantial school — an important component of modern political economy has been analyzed in the article. Logic and specific arguments about the nature that causes conflict «between the market and the elementary requirements of organized social life» have been covered. Karl Polanyi's principles and ways of solving conflict between market and social life within the framework of a functioning economic system have been outlined.

Ключові слова: субстантивізм, ринкова економіка, ринкова цивілізація, економічний детермінізм, змістовне та формальне, інститути, соціальне життя, «мотив голоду», соціальні мотиви, свобода, економічна свобода, абсолютний примат суспільства.

Карл Поланьї народився у 1886 р. у Відні, Австрія. У молоді роки жив і навчався в Угорщині, у Будапешті. Після приходу у 1919 р. до влади в Угорщині комуністів емігрує у Відень, де з 1924 по 1933 роки працює редактором в одній з провідних газет. У 1933 р., разом із сім'єю рятуючись від нацизму, емігрує в Англію, де плідно працює до 1947 р., наполегливо вивчаючи економічну історію. Із 1937 р. викладає у Королівському інституті міжнародних відносин, Лондонській асоціації робітничого руху, згодом — на заочних відділеннях Оксфордського та Лондонського університетів, спеціалізуючись на проблемах соціально-економічної історії.

У 1947 р. К. Поланьї переїжджає до Канади, працюючи, водночас, у Колумбійському університеті США. Саме у цей період він формує так звану субстантивістську школу, основними завданнями та досягненнями якої стали: розвиток методології економічних досліджень сучасних і традиційних систем, боротьба проти домінування традиційної теорії (економікс), визначення суті, ролі, функцій та місця економіки у структурі суспільства, поглиблення розуміння предмета економічної теорії в індустріальному суспільстві, визначення чинників, що впливають як на реальну економіку, так і на розвиток предмета економічних досліджень (див. більш докладно: Поланьї Карл. Избранные работы / Карл Поланьї. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — 200 с.).

Напрям сучасної політичної економії, який отримав назву субстантивістської школи, або політичної економії К. Поланьї, був сформований ученим вже у зрілому віці й став результатом еволюції його поглядів на природу індустріального суспільства, ринкової системи господарювання, умов існування та форм розвитку свободи індивіда,

прогнозів щодо інституційних основ майбутнього суспільства.

Поняття «субстантивізм» походить із латинської мови (*substantia* — сутність, першооснова (сутність усіх речей та явищ)) і пов'язане з прагненням К. Поланьї та його послідовників визначити основи сутності процесів, що відбувалися в суспільстві, його економічній системі, у процесі їх історичної транс-

формації, оскільки, на думку вченого, неокласична теорія не займалася цими проблемами і, власне, не прагнула та й не могла ними займатися¹. Однак ключовим елементом предмета дослідження школи політичної економії К. Поланьї стало дослідження сутності причин конфлікту «між ринком та елементарними вимогами упорядкованого соціального життя», які, породивши «основні види перевантажень і перенапруг», зрештою і зруйнували індустріальне суспільство² та пошук можливих шляхів забезпечення свободи людини від поневолення ринком, здатності «вільно створювати та формувати суспільство»³.

Такі завдання спричинили оригінальність і специфічність (для свого часу) методологічних підходів Карла Поланьї до аналізу закономірностей та інституціональних форм трансформації економічних систем, суперечностей, які виникають у процесі їх функціонування та розвитку. Така оригінальність знаходить свій прояв насамперед у розумінні причин і чинників, які ускладнюють процеси переходу від «індустріальної цивілізації» до нового, більш «складного суспільства».

На думку вченого, основна складність подолання проблем індустріальної цивілізації міститься в «отруйній» інтелектуальній та емоційній спадщині ринкової економіки, основу якої складає «віра в економічний детермінізм». Твердження про те, що ринкова економіка, як «безпрецедентна форма соціальної організації», є лише фазою, «епізодом» машинної цивілізації XIX ст., що стрімко зникає, рефреном проходить через усі основні праці К. Поланьї. Так само як і теза, згідно з якою ринкова система, усупереч думці, що склалася, не є продуктом стихійного розвитку, вона «цілеспрямовано була створена державою»⁴.

Основу методології субстантивістської теорії у дослідженнях економіки складають підходи, які взаємодоповнюють один одного. Насамперед це фундаментальний, базовий, цивілізаційний підхід, згідно з яким економіка є «вбудованим» (вмонтованим) інститутом» отже, її доцільно аналізувати лише в контексті всієї сукупності культурних традицій

і суспільних відносин даного суспільства»⁵, та підхід власне субстантивістський, який сформований на противагу підходу формалістському.

Зокрема, спираючись на праці Карла Менгера, в яких ідеться про формальне та субстанціональне розуміння економіки, К. Поланьї визнавав за необхідне в економічних дослідженнях дотримуватися саме субстантивістського підходу, який не обмежує вченого «рамками капіталізму вільної конкуренції», дозволяючи йому пізнавати загальні закони економічного розвитку, сутність і форми взаємовпливів економічних, соціальних і політичних інститутів у процесі формування принципів і механізмів реалізації взаємозв'язків між суб'єктами господарювання.

Слід зазначити, що Поланьї значно поглибив характеристику відмінностей між формальним і змістовним розумінням сутності поняття та явища під загальною назвою «економіка». Він вважав, зокрема, що «*змістовне значення економічного впливає з факту залежності людини від природи та інших людей*» (курсив наш — **Ю. З.**), отже, воно характеризує взаємовідносини людини з природним і соціальним оточенням, які забезпечують їй засоби задоволення матеріальних потреб. Водночас, формальне значення терміна «економічний» засновується на логічному характері зв'язку між цілями та засобами, що знаходить свій прояв у таких поняттях, як «економічний» або «економити». У такому розумінні термін «економічний» означає, на думку вченого, «конкретну ситуацію вибору, а саме — вибору між різними способами використання засобів, який виникає саме внаслідок обмеженості цих засобів».

Таке розуміння сутності «формального» стосовно терміна «економічний» спонукало К. Поланьї, по-перше, ввести в обіг новий термін — «формальна економічна теорія», тобто така, що виходить з раціональності дій економічних суб'єктів, вивчаючи правила здійснення ними вибору, а по-друге, зробити висновок, згідно з яким два вихідних значення поняття «економічний» — змістовне та формальне — «не мають між собою нічого спільного». Перше, на думку Поланьї, впливає з факту, друге — з логіки. Формальна теорія вивчає певний набір правил,

¹ До речі, до такого висновку останнім часом приходять усе більше західних теоретиків. Так, наприклад, Марк Блауг, професор Лондонського університету, у своїй праці «Економічна думка в ретроспективі» зазначав, що «обмеживши предмет економічної теорії, неокласики відверто зізналися у своїй некомпетентності за межами поставлених ними кордонів і, таким чином, виключили зі своєї дисципліни не тільки низку висновків на рівні здорового глузду, а й декілька цінних ідей, оскільки Маршал вважав, що «економічне зростання буде підтримуватися автоматично, якщо «вільна» конкуренція у поєднанні з мінімальним державним контролем забезпечить сприятливе соціо-політичне середовище».

² Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб.: Алетейя, 2002. — С. 269.

³ Поланьї К. О вере в экономический детерминизм / К. Поланьї // Избранные работы. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 30.

⁴ Розинская Н. Карл Поланьї: В поисках свободы / К. Поланьї // Избранные работы. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 14.

⁵ Там само. — С. 18.

який стосується вибору між альтернативними способами використання обмежених засобів. Змістовне значення економіки не передбачає ні вибору, ні обмеженості засобів. Життєзабезпечення людини може включати або не включати необхідності вибору. Тому закони першого — це закони розуму; закони другого суть закони природи⁶.

Формальна економічна теорія, на думку вченого, «описує ситуацію, що виникає внаслідок обмеженості засобів (так званий постулат дефіциту), отже, ситуацію вибору, надання переваг як стосовно засобів, так і цілей, яких має бути декілька. Однак, на думку субстантивістів, наявність таких умов вибору не спонукає представників формальної економічної теорії відповідати на питання «чи міститься причина певного способу використання засобів у традиціях чи у технології. Це стосується і ранжування цілей»⁷.

Принциповий і надзвичайно важливий для розуміння сутності та відмінностей субстантивістської школи політичної економії висновок, що його робить учений на основі такого розмежування формального та змістовного в «економічному», полягає в наступному: «тільки змістовне значення економічного здатне породжувати концепції, необхідні соціальним наукам для емпіричного дослідження всіх типів господарства минулого та сьогодення. Отже, загальна схема аналізу, яку ми спробуємо побудувати, вимагає дослідження предмета в термінах змістовного визначення»⁸.

Досліджуючи сутність і принципи застосування сучасної йому методології аналізу економічних явищ і процесів, Поланьї розкриває причини її обмеженості, пов'язані з домінуванням в економічній теорії неокласицизму в різних його проявах. Зокрема, він констатує наявність протягом двох останніх століть у господарських системах розвинених країн такої організації людського існування, за якої особливо значущими виявилися правила вибору, інституціональну основу яких складала «система ціноутворюючих ринків». Таке становище, на думку Поланьї, створило передумови, за яких «уся система могла бути зведена до моделі, що використовує методи, засновані на формальному значенні економічного», а тому — до збігу на практиці формального та змістовного в економічному, отже, й

до «штучного ототожнення господарства з його ринковою формою»⁹.

Негативним наслідком такого збігу стала неможливість використання різними соціальними науками (а також економічною теорією) в методології дослідження складних і надскладних економічних систем усієї сукупності ендогенних та екзогенних чинників трансформації їх сутності, форм існування і розвитку, зокрема, величезної кількості різноманітних інститутів, «відмінних від інститутів ринку», «у яких було укорінено існування людини». К. Поланьї справедливо, на наш погляд, стверджує, що розв'язати ці проблеми за допомогою аналітичного метода, розробленого для особливої форми господарства, залежної від наявності специфічних ринкових елементів, було неможливо. Адже, як уже зазначалося вище, Поланьї у своїх дослідженнях виходить із того, що «визначальний характер економіка має лише при капіталізмі вільної конкуренції. В усіх інших суспільствах вона є інститутом, що визначається та залежить від норм, звичаїв та інших соціальних відносин»¹⁰.

Таке розуміння місця економіки у структурі метасистеми, отже, й системи інститутів, які визначають сутність, зміст, характер та чинники її життєвого циклу, дозволило вченому розглянути низку принципових питань, пов'язаних із визначенням економіки як інституціонального процесу, характеристикою сутності та особливостей мотивації на різних етапах розвитку економіки та суспільства, ролі економічної свободи та свободи у широкому розумінні, як умови та чинника прогресу людства і людини, соціально орієнтованої трансформації економічних систем. Зокрема, розглядаючи сутність процесу господарської діяльності, як діяльності соціальної, та виокремлюючи в її структурі «екологічні, технологічні та соціетальні» елементи, Поланьї підкреслює, що саме «інституційне оформлення господарського процесу надає йому внутрішньої єдності і стабільності, породжує структуру, наділену у суспільстві конкретною функцією». Таке інституційне оформлення «людського господарства» «концентрує увагу на цінностях, мотивах та політиці, що проводиться»¹¹.

Надзвичайно важливою для розуміння підходів К. Поланьї до визначення методів дослідження по-

⁶ Поланьї К. Економіка как институционально оформленный процесс / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 47, 48.

⁷ Там само. — С. 51.

⁸ Там само. — С. 48.

⁹ Там само — С. 49.

¹⁰ Розинская Н. Карл Поланьї: В поисках свободы / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 18.

¹¹ Поланьї К. Економіка как институционально оформленный процесс / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 55.

літичної економії є його позиція щодо людського господарства як нерозривної єдності та взаємозалежності економічних і неекономічних інститутів, таких неекономічних елементів, як релігія, управління в широкому розумінні сутності цього поняття тощо. Таке ставлення до ролі та функцій інститутів різного призначення у забезпеченні цілісності економічної та господарської системи дозволило К. Поланьї, по-перше, зробити висновок, згідно з яким *дослідження зміни місця господарства в суспільстві — це, по суті, дослідження способів інституціонального оформлення економічного процесу в різний час і в різних місцях* (курсив наш — Ю. З.), а по-друге, сформулювати власну концепцію щодо сутності системи та структури мотивації діяльності людини взагалі та економічної мотивації зокрема.

За Поланьї, суто економічні мотиви виробничої діяльності людини існують лише в умовах ринкової економіки. Для найманих працівників XIX ст. основний мотив — це страх голоду, якого можна уникнути, отримавши заробітну плату; для власників капіталу, підприємців — прагнення отримати прибуток. Однак «економіка людини», на думку Поланьї, як правило, відбиває його соціальні взаємовідносини, отже, «мотив голоду» поєднується з іншими сильними мотивами, зокрема мотивами соціальними. В історії людської цивілізації, вважає вчений, «неможливо знайти людину, дії якої були б спрямовані на забезпечення індивідуального інтересу в отриманні матеріальних благ, і, скоріше за все, ми зіткнемося з тим, що її дії спрямовані на забезпечення її соціального становища, соціальних домагань, соціальних активів. Вона цінує матеріальні блага переважно як засоби для досягнення цієї мети»¹².

У XIX ст., навіть у першій половині XX ст., соціальні мотиви такого роду для переважної частини людей найманої праці, можливо, й не були першочерговими, домінуючими, переважали, мабуть, мотиви, пов'язані саме з уникненням голоду, злиденності, однак в умовах формування та швидкого розвитку постіндустріального типу економіки й суспільства в країнах Заходу, а згодом і в багатьох інших країнах, соціальні мотиви включення людини в активну трудову діяльність стають усе більш виразними та незаперечними. Саме тому поза дослідженням і врахуванням соціальних, позаекономічних мотивів діяльності людини неможливо сьогодні розв'язати ні проблеми сталого економічного розвитку, ні забезпечити його сталий інноваційний характер, отже, неможливо остаточно позбутися мотиву голоду як важеля впливу на трудову активність праців-

ника. І саме тому думки К. Поланьї з цього приводу стають усе більш актуальними та вимагають подальшого розвитку в політико-економічних дослідженнях.

Особливість підходу К. Поланьї до розуміння мотивів діяльності людини в різних економічних системах, у різних цивілізаційних типах суспільства полягає в його позиції, згідно з якою до перетворення ринкової форми організації господарства на цілісну домінуючу систему, яка до того ж «підкорила усе суспільство інституту ринку», «не голод, не виграш, а гордість та престиж, ранг і статус, публічна похвала та особиста репутація забезпечували стимули для індивідуальної участі у виробництві»¹³.

Цікаво, що думки Поланьї стосовно специфічних позаекономічних складових мотивації виробничої діяльності пов'язані, в основному, із характеристикою доринкових господарських систем, однак вони органічно вписуються у систему підходів до розуміння визначальних складових системи мотивації в умовах змішаної економіки, у постіндустріальному, інформаційному суспільстві. Пояснити такий, на перший погляд, парадоксальний факт цілком можливо, якщо уявити алгоритм становлення та розвитку не лише ринку, ринкових відносин, а й внутрішніх суперечностей, притаманних ринковій економіці. Адже домінування в економічній системі певної форми ринку визначає не лише поле, можливості, а й межі вільної дії, прояву та реалізації ринкових законів.

Розвиток ринкового механізму на основі «Моделі Рікардо» створив умови, за яких вільна, нерегульована дія системи законів ринку почала призводити до небажаних, протилежних очікуванню, наслідків і результатів. Тенденція до монополізації сфери виробництва та ринків збуту у різних галузях господарської системи, яка бурхливо розвивалась у другій половині XIX — на початку XX ст., прогресуюче поглиблення поляризації інтересів основних суб'єктів господарської системи швидко скорочували поле прояву важелів вільної або досконалої конкуренції, звужували можливості прояву закону конкуренції взагалі, підривали основи автоматизму в механізмі регулювання стосунків між економічно відосбленими суб'єктами виробництва.

Об'єктивний процес формування якісно нової господарської системи на основі зміни економічного порядку вів до швидкого наростання ентропії в економічній системі саме внаслідок відсутності пізнання та ефективного використання (у процесі забезпечення економічного розвитку) вимог законів та інститу-

¹² Поланьї К. О вере в экономический детерминизм / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 25.

¹³ Там само. — С. 27.

тів, що регулюють інші сфери суспільного життя, а головне — забезпечують існування певного типу суспільства як цілісного утворення. Суспільство надто довго підходило до розуміння того незаперечного сьогодні факту, що будь-який економічний закон чи інститут має соціальну форму прояву та відповідний соціальний зміст і суть, визначає певний соціальний стан основних суб'єктів економічних відносин. Адже, наприклад, закони попиту і пропозиції, конкуренції тощо, виступаючи фундаментальними законами економічної системи саме ринкового типу, забезпечують, водночас, формування певного соціального інституціонального поля. Наприкінці XIX — на початку XX ст. цей процес став потужним, динамічним і визначальним для трансформації не тільки господарської системи, а й усіх сфер суспільного життя. Він створював підвалини для прориву від жорсткої середньовічної диференціації та поляризації різних верств суспільства до якісно нового його стану, отже, до якісно нових потреб і можливостей окремих соціальних груп, окремої людини, вимагав якісно нової, більш складної та різноманітної за структурою і спрямованістю системи мотивації. Механізми регулювання соціально-економічних процесів, в основі яких лежали пізнані або інтуїтивно, як результат практичного відбору, визнані вимоги економічних законів, починають із цього часу збагачуватися за рахунок пізнання та використання законів соціальних у широкому розумінні цього слова.

Визначаючи сутність та специфічні особливості функціонування ринкової системи, що саморегулюється, у якій лише й можливі економічні мотиви як абсолютно домінуючі у системі пріоритетів працівника та підприємця, К. Поланьї окреслює такі її ключові ознаки: це система, яка передбачає наявність вільних ринків факторів виробництва, що саморегулюються, функціонують без будь-яких обмежень — профспілок; системи соціального страхування за віком, хворобою, інвалідністю; системи охорони праці; центральних банків з їх грошово-кредитним регулюванням; будь-яких правил щодо охорони навколишнього середовища; обмежень на право купівлі-продажу землі й т. п. Водночас учений приходить до висновку про рідкісність такої системи — він визначає лише економіку Англії у середині XIX ст., як таку, що відповідає цим умовам.

На підтримку цього висновку Поланьї наводить систему аргументів у своїй знаменитій праці «Велика трансформація: політичні та економічні витоки нашого часу» (1944), визначаючи основні причини

та чинники такої недовговічності. Зокрема, це прискорення темпів і зростання обсягів міжнародної торгівлі, аграрна криза та Велика депресія 1873–1886 рр., які підірвали віру в економічне самовиліковування, внаслідок чого інститути ринкової економіки, здебільшого, поєднувались з протекціоністськими заходами. Звичайним доповненням до найважливішого засобу поширення ринкової економіки, золотого стандарту, слугувало також запровадження соціального законодавства та митних зборів. Захист людини, природи та виробничої організації означав, на думку Поланьї, перешкоди для саморегулювання ринку. Збої у механізмі регулювання економічної системи поглибилися також внаслідок впливу такого страшного чинника, як підготовка, хід та наслідки Першої світової війни. Практично в усіх європейських країнах внаслідок війни відбувся катастрофічний злам автоматичного механізму регулювання ринкової економіки.

Названі причини та чинники не тільки породили низку глибоких суперечностей, а й прискорили процеси трансформації економіки та суспільства індустріального типу, стимулювали зміни в технологічному способі виробництва, отже, й у системі економічних відносин. Це, безперечно, вимагало нової якості працівників, отже, й нової якості мотивів до праці, хоча, за оцінкою К. Поланьї, навіть в умовах ринкового суспільства «економічні мотиви *per se* на більшість людей здійснювали, як відомо, значно менший вплив, ніж так звані емоційні мотиви», оскільки людство, власне, «опинилося не під владою нових мотивів, а у лещатах нових механізмів». Така позиція вченого робить зрозумілим його висновок, згідно з яким «ринкову цивілізацію зруйнувала сліпа дія бездушних інститутів — тих самих механізмів, єдиним призначенням яких було забезпечити автоматичне зростання матеріального добробуту. На останньому ж етапі краху ринкової економіки (вільного ринку — **Ю. З.**) вирішальну роль відіграв класовий конфлікт»¹⁴.

Отже, автоматичний механізм регулювання ринку не зміг розв'язати й низки соціальних проблем, які загострювалися від кризи до кризи, а надто під час і після Першої світової війни, наступних світових криз. Швидкими темпами розвивалася ентропія соціально-економічної системи капіталізму. До речі, це явище всебічно досліджував усесвітньо відомий економіст Й. А. Шумпетер, який у праці «Капіталізм, соціалізм та демократія» (1942) прийшов до висновку про наявність тенденції «зростання воро-

¹⁴ Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб. : Алетейя, 2002. — С. 240.

¹⁵ Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука. — К. : Основи, 1995. — С. 184.

жості до соціального ладу капіталізму»¹⁵. Виходячи з того, що мотиви капіталістичного суспільства непереврені за простотою та силою, що сам суспільний устрій відзначається незвичайною ефективністю, тобто глибоко розуміючи суть та переваги економічної системи капіталізму, ступінь ефективності функціонування механізму по залученню та використанню всіх видів ресурсів з метою збільшення прибутку, задоволення матеріальних потреб, Шумпетер вважав, що капіталістичний процес сам відсуває на задній план усі ті інституції (зокрема інституції власності та вільного укладання контрактів), які виражали потреби та методи справді «приватної» економічної діяльності.

Сучасні потреби економічного та суспільного життя значно трансформують характер, зміст і структуру системи мотивації до праці, взагалі будь-яких форм економічної діяльності. Сьогодні для активізації творчої економічної діяльності виявляється вже недостатньо лише економічних важелів впливу, які Й. Шумпетер вважав «неперевреними за простотою та силою», оскільки «заохочення та покарання вимірюються у грошах». В умовах НТР стрімке зростання та розвиток потреб виробництва і людини поглибили процес розмежування «потреб організму» та «потреб особистості», викликавши до життя якісно нову модель внутрішніх чинників, які зумовлюють і спрямовують діяльність людини, колективу, суспільства на досягнення певних цілей. Принципи та суть цієї нової моделі сформулював один із класиків теорії державного управління А. Маслоу: «наріжним каменем теорії мотивації має бути цілісність організму, тобто цілісність усієї системи потреб та інтересів людини, отже, гармонізація її стосунків з іншими суб'єктами економічної та соціальної діяльності». У центрі ж уваги теорії мотивації «має бути людина, а не тварина», тобто «будь-яка фізіологічна потреба відкидається в якості центрального пункту або моделі для повністю сформованої теорії мотивації»¹⁶.

Одним із перших дослідників, які в ХХ ст. заперечували достатність суто економічних, грошових мотивів залучення до праці вільної людини, був Елтон Мейо. Він започаткував напрям, пов'язаний із визначенням ролі психологічної мотивації в управлінні працею, провівши у 1924 р. серію практичних експериментів на заводі компанії В. Електрик у м. Хоторні, штат Іллінойс. У цих дослідженнях, як і в наступних, найважливішим чинником, що впливає на ефективність організації, були названі взаємовідно-

сини між особистостями (відчуття суперництва між робітниками, відчуття гордості за роботу тощо). Це відкриття спонукало управлінців залучити робітників до планування, організації та контролю над роботою та робочим середовищем для збереження взаємовигідної співпраці.

Такий підхід до розуміння сутності системи мотивації свідчить про зростання вже у ХХ ст. потреби суспільного виробництва у формуванні та використанні інтегративних властивостей і функцій людини «економічної» та «соціальної», отже, про необхідність соціалізації економіки.

Саме кардинальні зміни у змісті праці під впливом дії закону зростання потреб, які в умовах НТР виявились у зростанні ролі інтелектуальної праці, інтелектуального потенціалу суспільства, інтелектуальної власності та основної форми її існування — особистої власності, сприяють повноцінній реалізації основних принципів згадуваної теорії мотивації, гармонізують системи потреб та інтересів. Такі зміни забезпечують для багатьох працівників розв'язання й одного з основних соціальних протиріч доби індустріальної епохи, яке, на думку професорів Йельського університету Ч. Уолкера та Р. Геста, полягало «у відчутті поступової втрати особистості», що є «з психологічної точки зору більш руйнівним фактором виробничого середовища, ніж одноманітність або напруга, які виникають від механічного повторення одних і тих самих операцій»¹⁷.

Слід визнати, що К. Полані був, безперечно, правий, коли заявляв, що людство «опинилося не під владою нових мотивів, а у лещатах нових механізмів». Адже більшість дослідників проблем ефективності сучасних мотиваційних систем, окрім вже згаданих, на чільне місце у цих системах ставлять саме мотиви, які пов'язані зі змінами в їх соціальному, службовому становищі, із реалізацією творчих запитів і потреб, комфортністю робочого місця тощо. Якщо проаналізувати суть і зміст основних положень теорії існування, зв'язку та зростання К. Адельфера, теорію набутих потреб Д. Макклелланда, двофакторну теорію мотивації Ф. Герцберга, теорію справедливості С. Адамса, модель мотивації Е. Лоулера та Л. Портера, теорію очікування В. Врума тощо, можна побачити, що основні мотиваційні чинники, що їх розглядають згадані дослідники, якщо не тотожні, то близькі за змістом, спрямованістю, важливістю, характером впливу на сучасного працівника. Серед них виділяють: потребу досягнення, співучасті, успіх, просування по службі, ви-

¹⁶ Маслоу А. Теория мотивации человека // Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. — М.: Изд-во МГУ, 2003. — С. 148–149.

¹⁷ Симмонс Д., Мэрс У. Как стать собственником. Американский опыт участия работников в собственности и управлении / Пер. с англ. — М.: Аргументы и факты, 1993. — С. 47.

Таблиця

Принципи характеристики функціональних можливостей і потреб людини у суспільному виробництві на засадах Теорії Х і Теорії Y*

Теорія Х	Теорія Y
1. Робота сама по собі неприємна для більшості людей	1. Робота така ж природна, як гра за вигідних умов
2. Більшість людей не мають амбіцій, мають незначне бажання брати на себе відповідальність і надають перевагу ситуаціям, коли вони перебувають у ролі ведених	2. Самоконтроль часто необхідний при досягненні організаційних цілей
3. Більшість людей мають малу здатність застосовувати творчі сили для розв'язання поставлених проблем	3. Творчі здібності при розв'язанні поставлених проблем – широко поширена риса працівників
4. Мотивація торкається лише фізіологічних потреб і потреб у безпеці	4. Мотивація охоплює усі рівні потреб
5. Більшість людей мають знаходитися під постійним контролем та часто каратися з метою досягнення корпоративних цілей	5. Люди можуть проявляти самоконтроль та використовувати творчі зусилля в роботі при правильній мотивації

*Джерело: Мишурова І. В. *Управління мотивацією персоналу: учеб.-практ. пособие* / І. В. Мишурова, П. В. Кутелев. – М. : Мар Т, Ростов/нД, 2003. – С. 15–17.

знання результатів, престиж праці, високий ступінь відповідальності, можливості творчого та ділового зростання, справедливої винагороди, делегування повноважень та ін. Зокрема надзвичайно цікавою та плідною є, на наш погляд, теза Е. Лоулера й Л. Портера, згідно з якою результативна праця сама по собі приносить задоволення працівнику, отже, висока результативність є і причиною, а не лише наслідком задоволення. Згадані вище дослідники обґрунтували також конструктивну думку, згідно з якою система мотивації може бути ефективною лише у тому разі, коли об'єднуються зусилля, здібності, результати, винагорода, задоволення та сприйняття в їх єдності та взаємозв'язку.

Водночас дослідники проблем мотивації зазначають факт надзвичайної складності визначення та врахування основного кола потреб і «різних потенційних мотивів, що відбуваються у свідомості людини», а отже, впливають на конструктивізм її поведінки щодо реалізації згадуваних вище мотиваційних чинників у процесі праці. У цьому плані показова Теорія Х і Теорія Y Дугласа Мак-Грегора, суть і зміст якої можна визначити за допомогою таблиці.

Як видно з таблиці, наведені моделі поведінки людини можуть значно відрізнитися за будь-яких умов і суспільних форм економічного життя, що визначається надзвичайною складністю як самої сутності людини, так і форм прояву цієї сутності залежно від багатьох чинників, серед яких надзвичайно велику роль відіграє, безперечно, рівень загальної культури людини, її пасіонарності, соціального ста-

туса тощо. За цих обставин можна мабуть погодитися з Д. Мак-Грегором щодо потреби сучасного управління у методах, які базуватимуться на глибшому розумінні людської природи. Такий висновок націлює, як ми вважаємо, на більш уважне ставлення до проблем застосування принципів і форм міждисциплінарної методології при дослідженні можливих чинників забезпечення сталого економічного зростання та розвитку, у тому числі й методології сучасного інституціоналізму.

Саме відсутність міждисциплінарного підходу в економічних дослідженнях стала однією з причин домінування економічного детермінізму в умовах становлення та функціонування цілісної ринкової системи господарювання, спричинила односторонній погляд на проблеми взаємозалежності, взаємовпливів економіки та суспільства. У сукупності з іншими чинниками методологія економічного детермінізму породила хибний, на думку К. Поланьї, «ринковий погляд на людину», та, власне, й «ринковий погляд на суспільство». За таких обставин, стверджував Поланьї, «людина не мала змішаних мотивів, за яких вона могла залишатися сама собою, а була гіпостазована, поділена на матеріальне та ідеальне. За ринкової економіки людське суспільство виявилось організованим за дуалістичним принципом: повсякденне життя було віддане матеріальному, а неділя – ідеальному». Водночас, на думку вченого, «жодне суспільство, окрім того, яке укорінене в ринку, не детермінується економічною системою»¹⁸.

¹⁸ Поланьї К. О вере в экономический детерминизм / К. Поланьї // Избранные работы. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. – С. 28, 29.

У світлі сказаного вище надзвичайно цікавими та продуктивними видаються погляди К. Поланьї на сутність і структуру системи мотивів виробничої діяльності людини, закономірності забезпечення синергетичного ефекту від взаємодії структурних елементів у будь-якій економічній системі. Зокрема дослідник, виходячи з факту домінування в умовах вільного ринку таких виключних мотивів економічної діяльності, як страх голоду або отримання прибутку, стверджує, що вони відкинули, «відділили» з повсякденного життя людини та суспільства всі інші притаманні їм мотиви — «честь, гордість, солідарність, громадянські обов'язки, моральні зобов'язання або просто відповідальність за спільну долю». Останні «стали вважатися мотивами, які не мають відношення до повсякденного життя, чимось доволі рідкісним та езотеричним за своєю природою, фатальним чином узагальненим у слові «ідеальний». Отже, економічний бік людської природи набув ореолу раціональності, а «той, хто відмовлявся думати, що він діє тільки задля наживи, вважався не тільки аморальним, а й божевільним»¹⁹. Такий погляд на деструктивність структури мотивації в умовах саморегульованої ринкової економіки є надзвичайно актуальним, як ми вважаємо, для розуміння сутності негараздів у системі соціально-економічних відносин сучасної України. Поланьї вважає, що по-перше, «характерним для людських суспільств є відсутність окремих та визначених економічних інститутів», оскільки «економічна система укорінена в соціальних відносинах»; по-друге, «економічна детермінація була характерною рисою XIX століття саме тому, що у цьому суспільстві економічна система була відділена від решти частин суспільства, базуючись на окремому наборі мотивів (голод і виграш)»²⁰; по-третє, ринкова організація суспільства (на принципах вільного, досконалого ринку) зазнала поразки, тому виникають інші форми організації, які формують нову цивілізацію, отже, й завдання величезної складності — «інтегрувати суспільство поновому», коли економічна система не буде покликана «обмежувати наші прагнення щодо досягнення ідеалів у суспільстві». За цих умов, — приходять до висновку вчений, — у системі мотивів щодо організації виробництва має зникнути «фантом економічного детермінізму», дуалізму, а мотиви виробничого характеру і формування законслухняності громадян та високих суспільних досягнень мають набути єдиної природи.

Підставою та умовою формування такої нової цивілізації, нового суспільства, нової мотивації економічної активності Поланьї вважав надзвичайно важливий «побічний продукт капіталізму» — громадянські свободи. Такі типи свободи, як свобода обирати заняття, свобода союзів, свобода слова, свобода зібрань, свобода совісті, безперечно, виникають за умов розвитку ринкової системи господарювання. Однак, на думку вченого, в умовах ринку, коли «не економічна система вбудована в соціальні відносини, а ці відносини вмонтовуються тепер в економічну систему», коли «уся естетика звичайного життя має відповідати принципам утилітарності, або, у крайньому випадку, не заважати роботі ринкових механізмів»²¹, виникають і такі форми свободи, які призводять до «розчленування людської цілісності на реальну людину, прив'язану до матеріальних цінностей, та її краще — ідеальне Я».

Зазначимо, що погляди вченого на природу інституту свободи, її сутність та умови функціонування досить швидко еволюціонували як у загально філософському, так і політико-економічному контексті. Якщо перші уявлення Поланьї щодо природи свободи, як свободи духовної, інтелектуальної, пов'язаної з певним рівнем освіченості, мало чим відрізнялися від загально відомих положень, що сформувалися ще в часи європейського Відродження, то вже у 30-ті рр. XX ст. він значно поглиблює методологію аналізу цього інституту та явища суспільного життя, пов'язуючи його існування з незалежністю людини від стихії ринку, надмірної централізації економіки та суспільства за радянським зразком, власне від держави.

До негативних форм свободи, що породжуються вільним ринком, К. Поланьї відносить свободу експлуатувати ближнього, свободу отримувати непомірні доходи, не надаючи суспільству відповідних послуг, свободу перешкоджати використанню технічних винаходів на благо суспільства або свободу наживатися на загальних нещастях, що таємно провокуються для приватної вигоди.

Виходячи з того, що «людське суспільство, у якому відсутні влада та примушування, неможливе, як неможливий світ без насилля», К. Поланьї водночас вважає, що саме саморегульована ринкова економіка в надзвичайно короткий термін (до кінця XIX ст.) забезпечила нечувану раніше уніфікацію народів нашої планети в інституційному плані. Така «примусова однаковість внутрішніх порядків, вва-

¹⁹ Поланьї К. О вере в экономический детерминизм / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 28, 40.

²⁰ Там само. — С. 29.

²¹ Поланьї К. Наша устаревшая рыночная психология / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 41.

жає Поланьї, постійно загрожувала свободі вибору шляхів національного розвитку, особливо у відсталіх країнах, а часом навіть у достатньо розвинутих, але фінансово слабких»²². До того ж домінування ринку та уніфікація порядків у межах планети спричинили динамізацію процесів ігнорування проблем «соціального буття», навіть самого суспільства.

Формування уявлення про ринкову економіку, як про «єдине справжнє царство свободи» та «інституційне відділення» у зв'язку з цим політики від економіки передбачало, вважав учений, «заперечення важливості політичної сфери». Адже усе, що суперечило вимогам саморегульованого ринку, «було оголошено аномалією та зловживаннями». За цих умов одним із найважливіших завдань економічної теорії К. Поланьї вважав необхідність боротьби «з ліберальною утопією», обґрунтування «абсолютної необхідності фундаментальної перебудови людської свідомості» для спасіння індустріальної цивілізації, свободи на засадах ствердження ідеї примату суспільства над економічною системою. «Відкриття суспільства, на думку дослідника, є справжнім якорем спасіння для свободи»²³, оскільки «разом зі свободою від поневолення ринком людина також завоювала й більш важливу свободу; її уява знову вільна створювати та формувати суспільство»²⁴. Як підкреслював П. М. Макайвер, один із авторів передмови до «Великої трансформації» К. Поланьї, «тільки відкривши та усвідомивши абсолютний примат суспільства, вищу цінність всеохоплюючої єдності людських зв'язків та взаємозалежностей, ми можемо сподіватися вийти з інтелектуальних глухих кутів нашої епохи й розв'язати її суперечності»²⁵.

Розкривши внутрішні важелі та суперечності функціонування економічної системи і суспільства в умовах ринку, К. Поланьї, проаналізував «можливі шляхи забезпечення свободи людини від поневолення ринком», зокрема соціалістичний, визначивши його теоретичні ознаки, а також специфічні особливості становлення реального соціалізму, зокрема в Радянському Союзі.

На думку Поланьї, соціалізм, по-перше, «є внутрішньо притаманним індустріальній цивілізації прагненням до виходу за рамки ринку, що саморегулюється, шляхом цілеспрямованого підкорення йо-

го демократичному суспільству»; по-друге, «з точки зору соціуму як цілого соціалізм є лише продовження тієї спроби перетворити суспільство в систему виключно людських, особистісних зв'язків, яка в Західній Європі завжди асоціювалася з християнською традицією»; по-третє, з точки зору економічної системи «соціалізм являє собою повний розрив із найближчим минулим, оскільки він пориває зі спробами зробити грошові доходи індивіда єдиним стимулом до виробничої діяльності та не визнає права приватних осіб вільно розпоряджатися факторами виробництва»²⁶.

Саме в цій останній тезі, що характеризує можливі дії партії соціалістичної орієнтації (а серед правлячих партій у країнах Європи після Другої світової війни вони тривалий час склали більшість), криються, вважає К. Поланьї, проблеми та суперечності реформування капіталістичної економіки, оскільки «абсолютна впевненість у непорушності прав власника», «віра в їх формальну непорушність і безперервність абсолютно необхідна для функціонування ринкової системи»²⁷. Адже конфлікти економічних інтересів роботодавців і найманих працівників, вважає Поланьї, в умовах сталої системи відносин власності — це рутинні конфлікти, які зазвичай завершувалися компромісами; якщо ж проблема узгодження інтересів переходить у політичну площину, коли економічна сфера відділяється від політичної, надто у вирішенні питань власності, такі конфлікти неминуче набувають «фатального характеру», загрожують «катастрофічними наслідками всьому суспільству». Одну з безпосередніх причин таких можливих наслідків учений вбачає у знищенні на значний час інституту відповідальності, успішне функціонування якого пов'язане саме із дотриманням прав власності на фактори виробництва, їх персоніфікацією.

Отже, основними принципами економічної та соціальної моделі суспільства, за Поланьї, є свобода індивіда від ринкової стихії, свобода від держави, духовна свобода. Водночас К. Поланьї фактично заперечує й соціалістичну модель, засновану на жорсткій централізації важелів управління економічною та господарською системами. Якщо такі принципи та ознаки нової економічної, соціальної,

²² Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб. : Алетей, 2002. — С. 273.

²³ Там само. — С. 275, 276.

²⁴ Поланьї К. О вере в экономический детерминизм / К. Поланьї // Избранные работы. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 30.

²⁵ Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб. : Алетей, 2002. — С. 9.

²⁶ Там само. — С. 254.

²⁷ Там само.

політичної систем, як регулювання ринку «шляхом цілеспрямованого підкорення його демократичному суспільству», перетворення суспільства «у систему виключно людських, особистісних зв'язків, яка в Західній Європі завжди асоціювалася з християнською традицією», є безперечно конструктивними, оскільки відповідають стратегічним потребам та інтересам сталого економічного розвитку, людства і людини взагалі, то «заперечення права приватних осіб вільно розпоряджатися факторами виробництва» стає антистимулом такого розвитку, оскільки ліквідує безпосередній зв'язок у системі «якість праці – відповідальність – результат – рівень добробуту, можливостей самореалізації та саморозвитку індивіда». Принциповою позицією К. Поланьї є не ліквідація ринку взагалі, а забезпечення контролю над ним з боку суспільства, використання інститутів ринку в інтересах кожної окремої людини та суспільства в цілому, коли цілі та пріоритети розвитку буде визначати саме людина, а не сліпа стихія вільного ринку, зупинення «дегуманізації суспільства, руйнування традиційних цінностей, нестабільності та страху перед майбутнім». На думку Поланьї, лише суспільство, в якому звичайні люди мак-

симально залучаються до організації управління суспільством і «несуть персональну відповідальність за реалізацію своєї свободи», може бути життєдайним і справедливим».

Оскільки неконтрольована ринкова економіка, «нова економіка» в її «ідеальному варіанті» зажадала безжально відкинути уявлення про те, що людина є істота соціальна, субстантивістська політична економія вважає за необхідне створення такої інституціональної структури суспільства, яка б забезпечила усвідомлення «абсолютного примату суспільства, вищої цінності всеохоплюючої єдності людських зв'язків і взаємозалежностей», соціальний контроль над власне економічною системою, прозорість її функціонування, громадянську відповідальність за недопущення «розвитку ринкової системи до свого логічного кінця та перетворення абсолютно всіх відносин у суспільстві в контрактні»²⁸.

Такі цілі поступово розв'язуються в країнах, де формується постіндустріальний тип економіки та суспільства, у різних інституціональних проявах цього процесу. Однак проблеми розв'язання таких завдань вже найближчим часом стануть домінуючими і в політиці нашої держави, оскільки без їх вирі-

Передплачуйте, читайте науково-економічний та суспільно-політичний журнал

Часопис розрахований на тих, хто цікавиться проблемами праці, соціально-трудоких відносин, ринкових перетворень тощо.

Періодичність виходу — 8 номерів на рік.

Повідомляємо, що оформити передплату можна в будь-якому поштовому відділенні або пункті передплати

Україна:
Аспекти праці
Індекс — 74541

Вартість передплати на журнал «Україна: аспекти праці» на 2011 р.:
на півроку — 40 грн 38 коп.
на квартал — 20 грн 19 коп.

²⁸ Поланьї К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева. Под общей редакцией С. Е. Федорова. — СПб. : Алетей, 2002. — С. 7–16.